

Dåbens engel

– en inventartype i kirkens og bevidsthedens rum

Af Carsten Bach-Nielsen

»I en stille Stund i mit Liv, da ingen Vind endnu rørte sig, da kom Engelen fra Solens Opgang, *Daabens Engel* stod hos mig i mit Livs Morgenrøde og satte min Guds Segl paa min Pande og mit Bryst. Og aldrig slap de fire stolte Engle Stormens Tømmer siden, altid vaagede en god Gud over, at det onde ikke fik helt magt med mig, altid afpassede han Smerterne og Skuffelserne og Prøvelserne efter min Svaghed, saa det tilsidst vendte sig til det gode« – lyder det i en af Olfert Ricards sidste prædikener.¹

På tværs af alle moderne gennembrud trækker Ricard som en af de sidste linien fra Guldalderens kristendom ind i dette århundrede. Naivt og naturligt tales der om den dåbens engel, som det københavnske borgerskab var fortrolig med gennem Thorvaldsens i hvid marmor knælende engel foran Kristus i Vor Frue Kirke. Ricard er ganske på linie med 1800-tallets forestillinger, som digtere og teologer havde formuleret dem, når han opfatter dåbsengelen som en art skytsengel, barnets vogtende og beskyttende følgesvend.

Hvordan denne forestilling er opstået og hvordan den tematiseres, kan nok til dels udredes. Hvordan forholder Thorvaldsens dåbsengel sig til en sådan forestilling – og hvordan er det fat med de øvrige dåbsengle, vi finder som et stykke noget overset kirkeinventar i Danmark? Thorvaldsens dåbsengel er ikke faldet ud af den blå luft. Den har forbindelse til ældgamle traditioner og kan nærmest siges at være slutpunktet i en lang udvikling: alle nordeuropæiske dåbsengles absolutte apoteose. Så med Thorvaldsen som sigtepunkt vil dåbsengelen som kirkeinventar, døbefontstype og kristen forestilling her blive undersøgt nærmere.

Danmark er, sammenlignet med de øvrige nordiske lande og Nordtyskland, fattig på dåbsengle og på efterreformatoriske døbefonte i det hele taget. Da M. Mackeprang i 1941 gjorde regnskab over de danske fonte, kom han til det resultat, at kun 14% var fra efterreformatorisk tid. Omregnet vil det sige 244. Disse nyere fonte har ikke tiltrukket sig særlig interesse blandt kunsthistorikere – forståeligt nok med den skat af romanske fonte, Danmark ejer. Typerne af efterreformatoriske fonte er mange; en fast praksis for udformning findes ikke.² En døbefonts funktion er siden midt i 1500-tallet blot at være holder af et dåbsfad, da

dåbspraksis ændredes fra neddykning af barnet til blot overhældelse af dets hovede.

Peder Palladius' karske udtalelser om døbefonten er velkendte: at fonten altid skal stå tør og ren uden vand i. Når et barn skal døbes skal degnen eller klokkeren slå en spand vand eller to i den og barnet skal døbes i rent og klart vand som Jesus selv blev det i Jordan. Nu skal præsten jo ikke løbe til floden og døbe børn, hvorfor der er ham beskikket et kar, fonten, *nede bag i kirken*. Om vinteren må man varme vandet, for dåben er given vore børn til deres sjæls salighed og ikke til deres legemes skade og fordærvelse.³ Det nye i denne formaning er, at fonten skal stå tom. I katolsk tid indviedes vandet én gang om året, på påskelørdag, og stod så med de indviede olier i fonten hele året.

Tilsyneladende havde man allerede før Reformationen foretaget den ændring, at dåbsbørnene ikke længer neddykkedes i fonten. Det fremgår af Johannes Bugenhagens sendebrev til den danske kirke fra 1539, hvori Bugenhagen behandler spørgsmålet som ømtåleligt. Dette nok især fordi han frygtede, at de, der var døbt efter den i Danmark hævdevundne praksis, nu – når man påpegede det forkerte deri – ville mene, at de ikke var rigtigt døbt. Bugenhagen diskuterer sagen med Luther og enes med ham om, at denne uskik – at børnene døbes dækket og svøbt i klæder over det hele, kun med hovedet blottet – bør afskaffes. Bugenhagen ved, at denne (u)skik er gammel i Danmark. Man må fare med lempe og forklare folk, at deres dåb er gyldig også efter den danske særpraksis men tillige det rigtige i at følge den oprindelige skik, sådan som den står at læse i de gamle historiebøger og hos de hellige lærere.⁴

Man kan altså ikke beskyldte reformatorerne for at stå bag skikken med blot overøsning af dåbsbarnets hovede. Tværtimod. Danskerne havde nok regnet ud, hvor usundt det var for et spædbarn at dypes i en granitkumme med iskoldt vand på en vinterdag. Kirkeordinansen opfordrer da også til varsomhed for børnene. Man må give agt på, om de spæde børn tåler denne behandling. I Ordinansen kræves det, at børnene *blottes* og *overøses* med vand og dette krav anføres også ved nationalsynoden i 1555; først i et responsum til Oslo og Hamar Stift fra 1580 udelades kravet om blottelse af barnet, idet man henviser til dansk praksis, at barnet af en af kvinderne holdes »offuer funten«, hvilket antyder en slækkelse af reformatorernes krav. I billedkunsten kender vi allerede 1561 et fint eksempel på, at børnene her døbes svøbte, nemlig i antemensalet fra Thorslunde Kirke, der må betragtes om en ideal fremstilling af, hvorledes en dansk evangelisk gudstjeneste foregår.⁵

Når det nu ikke længer var nødvendigt med en kumme, der kunne rumme en barnekrop – og da det var et stort besvær at fylde og tømme

de gamle fonte med adskillige liter vand blot for at øse en smule på dåbsbarnets hovede – anskaffedes de fleste steder i slutningen af 1500- og begyndelsen af 1600-tallet metaldåbsfade til de gamle fonte. I de tilfælde, hvor man havde behov for eller lyst til nye fonte, var der ingen nødvendighed i at følge det gamle skema. Fonten *kunne* udfærdiges som en kumme, men behøvede egentlig blot at være en dåbsfadsholder.

Peder Palladius skriver flere gange, at fonten står »bag udj kirken« eller »neden i kirken«, hvilket betyder at menigheden »vender baggen til funten«. Det kan ifgl. Palladius minde menigheden om, at dåben er en engangsforeteelse, men praktisk er placeringen ikke og dybest set ikke i overensstemmelse med den opmærksomhed på alter, prædikestol og døbefont, som Palladius selv slår så hårdt på. Det på Reformations-tiden almindelige var, at fonten stod i kirkens vestende, enten i skibet eller i et dåbskapel eller lignende indretning. Heri var der god mening, for såvidt dåben med L. Helvegs ord »kun er Døren til den almindelige christelige Naade, forskjellig fra det inderlige Kjærlighedens Samfund, Herren i Nadveren indgaar med sine Troende«. ⁶ Nok fikseredes menigheden m.h.t. blikretning, efterhånden som stolestader indførtes i 1500-tallet, men noget tyder dog på, at det ikke blot var af praktiske hensyn eller for at koncentrere opmærksomheden om font, alter og prædikestol, at fontene i løbet af 1500-tallets slutning flyttedes mod øst. Snarere skyldes det, at man i stadig højere grad tog Templet i Jerusalem som forbillede for kirkeindretning og i overensstemmelse hermed opfattede kirkens kor som det helligste. ⁷

I langt de fleste tilfælde flyttedes den middelalderlige font fra sin gamle plads i vest mod øst, men i visse tilfælde valgte man at lade fonten stå i vest og indrettede sig så med en ny og oftest mere beskeden font i eller nær koret. At dette har været tilfældet i Agerskov Kirke (Haderslev A., Nørre-Rangstrup H.) ses af en optegnelse i kirkebogen af provst O. Rise i 1740: »Ao. 1740 anskaffet Engle Billede fra Kiøbenhavn, som holder døbe-fadet, paa det man ei har Behov, at gaae langs ned igennem Kirken til Funten, naar Børn skal døbes«. ⁸ I Aarhus Domkirke findes en trædøbefont fra 1800, benævnt »Hjælpedaaben«, der placeredes i koret for at spare dem, der holdt børn over dåben for at gå »fra det ældre, ordentlige Daabssted Sydvest nede i Kirken« den lange vej op til kor og alter og tilbage igen. ⁹ I tilfælde af opførelse af nye kirker og indretning af kapeller har man også ofte anskaffet mindre fonte, der må betegnes som holdere af dåbsfadet. Det er i disse tilfælde, vi møder dåbsenglene i Danmark.

I vore nabolande er dåbsengelen et hyppigt set stykke kirkeinventar, hvilket antageligt skyldes, at man ikke som i Danmark har haft de store

uopslidelige granitfonte, der ikke var sådan at skaffe sig af med. Der har endda hos os været et overskud af romanske fonte som følge af de mange nedbrydelser af kirker efter Reformationen. Litteraturen om dåbsengle i Skandinavien og Nordtyskland er betydelig, og nogle af undersøgelserne rækker endda ind i Danmark. Svenskerne Ingrid Telhammer¹⁰ og Bengt Stolt¹¹ har beskrevet danske dåbsengle; Helga og Ernst de Cuvelands undersøgelser af de mange dåbsengle i Slesvig-Holsten registrerer også de sønderjyske forekomster.¹²

Forekomsterne

Før jeg omtaler de danske forekomster, må en dåbsengel defineres som en skulpturelt udformet engel, der holder et dåbsfad i hænderne – og i visse tilfælde på hovedet eller støttet af vingerne på ryggen.¹³ Den kan enten stå på sine ben eller ses svævende i luften; flere af de svævende i udlandet har indskrifter i hånden.¹⁴ Hvor flere engle har fundet sammen om at løfte opgaven i en korporation, er der næppe tale om egentlige dåbsengle.¹⁵

Hvor mange dåbsengle, der har været i Danmark, kan man ikke vide. Et antal må være gået til grunde ved kirkerenoveringer og muligvis henlever sådanne angeliske væsener stadig en støvet tilværelse i museumsmagasiner og på kirkeloftet. Her fremdrages således blot dem, jeg er stødt på i *Danmarks Kirker* og anden trykt litteratur. Listen gør ikke krav på at være komplet.

Den nok betydeligste danske dåbsengel før Thorvaldsens stod indtil englændernes bombardement af København i 1807 i S. Petri Kirke. Den er dateret til 1720'erne og var en stående engel, som har været tilskrevet hofbilledhugger Friedrich Ehbisch. Ehbisch var leverandør af meget fantasifuldt inventar til de københavnske kirker og var orienteret mod samtidig tysk billedsniderkunst.¹⁶ Dog tyder meget på, at den var et fra Tyskland importeret arbejde.¹⁷ Skønt den er gået til, kan vi danne os et indtryk af dens udseende gennem den kopi, Erik Warnheim i 1746-47 leverede til Ledreborg Slotskapel¹⁸ – med sit muslingeformede dåbsfad en venligt smilende hjælper for præsten (Fig. 1, på omslaget). Stilistisk peger den ikke umiddelbart i retning af Ehbisch. Samme type, blot langt ringere i kunstnerisk kvalitet, findes nu atter i Kværndrup Kirke på Fyn (Svendborg A., Sunds H.), hvortil den er bragt tilbage efter et længere ophold på Svendborg Museum (Fig. 2).¹⁹

Af svævende engle er den eneste, der stadig kan ses i sin oprindelige funktionssammenhæng, den i kapellet på herregården Borreby (Sorø A., Vester Flakkebjerg H.). Den hænger i en kæde ned fra loftet og ræk-

Fig. 2. Dåbsengel. Kværndrup Kirke, omk. 1750. Figuren har haft vinger, der nu er brækket af. Forf. fot.

Fig. 3. Svævende dåbsengel. Starup Kirke. 1742. Forf. foto.

ker sit muslingeformede dåbsfad frem.²⁰ To andre sjællandske, nu forsvundne svævende dåbsengle blev af Christian Lindencrone i 1749 givet til kirkerne i Holtug (Præstø A., Stevns H.)²¹ og Magleby (Præstø A., Stevns H.).²²

I Sønderjylland er der to forekomster. Agerskov Kirkes er som allerede nævnt fra 1740, men kendes nu kun fra et fotografi fra før 1920. Den to år yngre svævende dåbsengel i den hårdt restaurerede Starup Kirke (Haderslev A. og H.) eksisterer derimod stadig i vestenden af kirkens sydlige sideskib. Det kar, den flyver med i hænderne, kalder R. Broby Johansen en suppeterrin, hvilket egentlig er meget rammende (Fig. 3). Ophængningen er her således, at der over engelen flyver en due. Den er ifgl. indskrift skænket af I.K.M. Cammer i Flensborg. Yderligere hedder det i indskriften »Thut Busse und lasse sich ein jeglicher tauffen auff den Namen Jesus C.«.²³ Engelen, der i Oksbøl Kirke (Sønderborg A., Als Nørre H.) holder den søjle, hvorpå fontekummen hviler, er nok på grænsen af, hvad der kan accepteres som dåbsengel.²⁴

I Nørrejylland har vi kendskab til i hvert fald to svævende engle. De

har været i Holstebro og Nørlem Kirker. Arrangementet med engelen i hjørnet af alterpartiet i Holstebro gamle kirke er fotografisk bevidnet. Nu er begge disse engle fløjet bort for evighed men har efterladt to prægtige dåbsfade, forfærdiget i 1760 og 1769 af Holstebrosølvsmeden Joachim Weller.²⁵ Om nogle af de danske forekomster af svævende engle har været af den type, der kunne fires ned på søndage med dåb, ved vi ikke, men at det har været tilfældet med flere af deres kolleger i det øvrige Skandinavien, er sikkert. Den norske kunsthistoriker L. Dietrichson var mildt sagt ikke begejstret for denne type, da han i 1902 skrev: »De smagløse under Rationalismens Tid i vort Land yndede, midt i Koret anbragte hængende Døbefonter i Form af Engle, holdende et Døbefad i Haanden, broget maledede og forgyldte, der med en Krog i Ryggen svævede ned fra Korets Tag, og – smagløst nok – ved Hjælp af en Ring i Maven kunde drages ned, naar de skulle bruges, findes endnu paa flere Steder i vort Land til og med i Stæderne«. ²⁶ Ideen med en effektivt svævende engel synes dog mere at være en barok teatereffekt end et rationalistisk påhit. Marit Wang skriver: »... illusionisme er et barokk trekk, dåpsengelen repræsenterer virkelig en slags *deus ex machina*.« ²⁷ I Norge kender man i forbindelse med begravelser ophængte basunerende engle, der udover deres trompeter bærer blafrende skriftbånd. ²⁸ I Danmark kan en vis brug af lignende træskårne engle i forbindelse med eksisterende ældre døbefonte påvises i 1700-tallet. I St. Knuds Kirke i Odense kendes i 1700-tallet en engel »over Daaben«. Samme »engel med sit behør« omtales i et kirkesyn 1748 som nedfaldet. ²⁹ Borte er den nu, men i St. Marie Kirke, Helsingør findes stadig en. Nu er den flyttet til Lazarussalen, men der anføres en udgift i 1745 for en stang til engelen *over dåben*. Den stammer antageligvis fra begyndelsen af 1700-tallet og bærer i sin venstre hånd et låg og i højre en kande. Her er engelen del af et baroktableau, hvor illusionen er, at den ligefrem bringer vandet til fonten. ³⁰

Begrundelsen for brugen af engle

Det har ikke vist sig så let at forklare, hvorfor disse englefigurer opstår. Kunsthistorisk set er det egentlig ligetil, da barokken har en forkærlighed for det tableauagtige, animationen, de sceniske, teatraliske effekter, fastfrysningen af de levende handlinger – og hvad kunne egentlig være mere passende end en engel som holder af et dåbsfad. Ingen anden figur kunne vel komme på tale, hvis man endelig skulle lade fadet holde af et »levende« væsen. Man kan dog også gå mere teologisk og kirkehistorisk til værks. Det har især E. og H. de Cuveland gjort. Engle er først og frem-

mest budbringere for Gud, men Ny Testamente omtaler intetsteds engle ved nogen dåb. Dåbsengelen, *angelus baptismi*, introduceres først i Tertullians skrift *De baptismo*, kap. 6: Vi modtager ikke Helligånden i vandet, men under engelen renses vi i vandet; forberedes for Helligånden. Forbilledet herfor er Johannes Døber, der som forløber for Herren beredte hans veje. På samme måde jævner også dåbsengelen som vidne (*angelus baptismi* arbiter) den herefter kommende Helligånds veje gennem afvaskning af synderne. Derved tilvejebringes afvaskningen ved troen, som er beseglet af Faderen, Sønnen og Helligånden. Umiddelbart forud herudfor, i kap. 5, taler Tertullian om engelen ved Bethesda Dam, der steg ned, satte vandet i bevægelse og helligede det, så de syge kunne helbredes derved. Denne legemlige helbredelse er forbillede på den åndelige.³¹ Det er muligvis udfra Tertullian at der dannes forestillinger om og billeder af engle som dåbsforberedere og dåbsvidner.³² Reformationen lægger afstand til sådanne ganske bastante forestillinger, forkaster den egentlige englekult, men bevarer naturligvis troen på og forestillingen om engle. Cuveland henviser til Johannesåbenbaringen 14,6 f. som udtryk for den lutherske forståelse af englene og deres embede: engelen forkynder evangeliet. I forbindelse med dåbshandlingen må engelen således også blive symbol for det i dåbssakramentet forkyndte evangelium.³³

Cuvelands konklusion er, at dåbsengelen gik problemløst ind i den protestantiske symbolverden uden at give anledning til teologiske spørgsmål eller betænkeligheder. De nævner, at man som nytestamentelig argumentation godt kunne anføre spørgsmålet i Matth. 21,25, om hvorvidt Johannes' dåb var fra Himmelen eller fra mennesker og Matth. 11,10, hvor Johannes identificeres med en engel, der bereder vejen. Forholdet til englene i Reformationstid og Ortodoksi kan dog udfoldes noget. I sin Dåbssermon fra 1519 siger Luther, at den åndelige fødsel tager sin begyndelse i dåben, men varer ved til døden. Først da bliver vi rigtigt draget op af dåben: »Thi således vil englene på den yderste dag drage alle døbte, fromme kristenmennesker op og opfylde det, dåben sammen med fadderne betyder, som Kristus siger i Matt. 24: Han skal sende sine engle ud, og de skal samle hans udvalgte til ham fra de fire verdenshjørner og fra solens opgang til dens nedgang«. ³⁴ Englene udfører Guds planer overfor menneskene, er en slags vogtere for de døbte. Han tematiserer ikke her den englekamp, der ligger i de forsagelsesformularer, der går tilbage til Tertullian, hvor forsagelsen gælder »Satan og hans engle«. ³⁵ Denne kamp mellem godt og ondt – fremstillet som ærkeengelen Michaels kamp mod dragen – er et velkendt motiv på middelalderlige døbefonte ³⁶ og da også et tema, der fik sin særlige udfoldelse i den efterreformatoriske prædiken, nemlig på Mikkelsdag eller

Alle Engles Dag, 29. september. Reformatorerne forkastede nok de middelalderlige legender og kulten om englene, men bevarede dog festdagen for ærkeengelen Michael, menighedens skytsengel. I den evangelisk-lutherske kirke blev den dog ikke en festdag for Michael specielt, men fælles fest for alle engle. Kirkeordinansen foreskriver, at man både ved højmesse og ved aftensang skal prædike om englene, »huad gaffn wy haffue aff deris tjeneste, Oc hui mand maa wel altid tacke Gud«. ³⁷ Epistelen var Johs. Åbenb. 12, 7-12 om Michaels kamp med dragen og hans engle, mens evangeliet var Matth. 18,1-10, hvis sidste vers er forstået som handlende om skytsenglene: »Vogter Eder for at foragte Een af disse Smaae, thi jeg siger Eder, at deres Engle bestandig see min himmelske Faders Ansigt«. ³⁸ Her må man bemærke, hvorledes denne tekst minder om børneevangeliet, Mark. 10, 13-16 som det læstes i dåbsritualet. Hermed sluttes forbindelsen mellem skytsenglene og dåbsbarnet. Hertil vender jeg tilbage om lidt.

Et særdeles godt eksempel på en prædiken om englene haves hos den fjerde evangeliske superintendent over Oslo og Hamar Stift, Jens Nielsøn (1580-1600), der slår fast, at kampen mellem Guds og Satans engle ingenlunde er forbi:

»Saa ser vij nu att der er thuene slaus Engle till gode och onde Engle. Och lige som Michael hand er nu den ypperste eblant de gode Engle, och Christus sielff er den rett gode Hertug och regenter och ledsager for sin krigsher de Hellige Engle. Saa er Lucifer eller Sathan dieffuelen en regent første och ledsager for de onde aander, Och hand er den som kom vore første foreldre till at synde i Paradis, Der hand indgaff dem hoffmodige tancker och meninge att de skulle tencke att de kunde bliffue gud lig der som de aad aff dett forbødne træis fruct«. ³⁹

Hvor de onde engle til stadighed løber storm mod menneskene for at få dem til at synde, så tjener de gode engle til menneskets sjæls og legemes frelse. De får os til at høre Guds ord og føre et kristeligt levned. De lærer og underviser, trøster, råder og formaner. De går og står med os. De beskytter og beskærmer os. De fører syndere tilbage til dåbspagten og når vi skal skilles fra denne verden, tager de vore sjæle og fører dem til Abrahams skød. At engle udover at være Guds hjælpere og budbringere er skytsengle, fremgår af prædikenens afslutning:

»Emod dieffuelen och hans Engle haffuer Christus den Helligste och aller Yperste Engle giffuit os sine Hellige engle der skall stedtze och altid vocte os och beskytte och beskierme os. Huileket er en stor velgerning. Och for saadan velgerning bør os stedze och altid tacke gud att hand os saa naadeligen tager i sitt forsuar styrer och regierer och ledsager beskytter och beskiermer os fra alt ontt formedelst sine Hellige Engle. Disligste ochsaa att hand os aarlige kleder och føder«. ⁴⁰

Alle Engles Dag afskaffedes i 1770. Cuveland skriver sådan lidt bagvendt, at Oplysningen afløste Ortodoksien som den tid, hvor de barokke dåbsengle fandt deres udbredelse. Oplysningen var modstander af den gamle strenge opfattelse af arvesynden, som man holdt for uforenelig med guddommelig nåde og retfærdighed. I denne tid, da man begyndte at benægte onde ånders og dæmoners magt og tog kampen mod eksistensen af en såre realt tænkt djævel op, da måtte også tanken om gode og onde engle med nødvendighed lide skade.⁴¹ Dette er både rigtigt og forkert. Det er som om de gode engle faktisk overlever og har en storhedstid i 19. århundrede, mens tanken om de onde engle, Satans engle, forsvinder. Tanken om en dåbens engel som barnets skytsengel findes klart formuleret siden reformationsårhundredet som »englevagten«. I flere salmer optræder engelen som skytsengel for det lille barn, der ikke selv er i stand til at stride mod Satan og hans engle. I Lorentz Benedicts udgave af Thomissøns salmebog fra 1586 optræder »En christelig Vuggevis« af Johannes Mathesius »Nun schlaff mein liebes Kindelein«, på dansk »Soff nu, mit Barn, saa sødelig«, hvori det hedder:

Hand sender dig sine Engle klar,
Som her hoss Vuggen stande,
At de dig Nat oc dag bevar
Fra Skade oc alskens vaande.

At Sathan ey skal driffue sit Spil
Imod dig, som hand vilde,
Saadant flyer Christus dig alt til,
O salig est du, Barn lille.⁴²

og i samme udgave findes en salme »Om Christi Hiertelag til smaa Børn« over børneevangeliet, Mark. 10. Næstsidsste strofe lyder:

Du vilde oc dennem for din Godhed
Ved dine Engle bevare
Fra Dieffuelen, deris Fiende leed,
Som sætter for dem sin Snare;
Lad hannem met dennem ey fange Mact,
Men lad dem tæncke paa den Pact,
De met dig i Daaben giorde.⁴³

Engelen bliver vogter af barnet. Ikke fordi man nærede særligt sentimentale følelser overfor børn, men fordi barnet var ude af stand til selv gennem boden at forblive i sin dåbspagt.

Fig. 4. Jesu dåb. Kobberstik af Jan Muller. Ca. 1590.

I efterreformatorisk billedkunst får englene efterhånden deres faste placering i dåbsscener. I 1600-tallet optræder engle uhyre ofte som vidner til dåben ved scener af Jesu dåb i malerier, grafik, træskårne paneller og på dåbsfade.⁴¹ Englene bliver del af det barokke personopbud, der ligesom hører sig til ved Jesu dåb i Jordan. Dette barokke mylder af eng-

le på jorden og i himmelen ses i al sin væld i det kobberstik af Jan Muller fra omkring 1590, som har dannet forlæg for en række kirkelige kunstværker i Danmark, heriblandt døbefonte (Fig 4).⁴⁵ Skriftbegrundelsen for dåben i de efterreformatoriske danske dåbsritualer er Syndfloden og udgangen af Ægypten, der præfigurerer Jesu dåb, hvorved Jordanfloden og alt andet vand bliver til salighedens bad til aftoelse af synden. Men alene det, at Jordan og »alle andre Vand« parallelliseres, gør i én forstand enhver dåb til en gentagelse af handlingen i Jordan, hvor vandet helligedes. Evangelierne (Matth. 3, 16-17 og paral.) meddeler os, at umiddelbart efter Jesu dåb åbnedes himlene og Helligånden dalede ned som en due. Jeg tror, at man i 1600-tallet skal være meget opmærksom på dette gentagelsesaspekt. Det er ikke uden skriftmæssig begrundelse at ophænge helligåndsduer over døbefontene. Men man må også tænke sig mange duer som løst ophængte, bevægelige og tilføjende dåbeshandlingen et skær af himmelsk medvirken. I ét tilfælde kender man en helligåndsdue – ophængt ca. 1650 over en døbefont, nemlig i Gosmer Kirke (Aarhus A., Hads H.) – der i sit indre har haft et optrækkeligt maskineri, der kunne få den til at blafre med vingerne!⁴⁶ Hvis himlene således kan forestilles som åbne og duen svævende ned, så er engle i og for sig naturlige følgefænomener – de tjener som del af det barokke dåbstableau.

Hermed er der foreløbig gjort rede for en række funktioner, engelen tillægges i forbindelse med dåben. Man kunne måske fristes til at antage, at den forståelse af dåbsengelen, der går tilbage til Tertullian, at den som engelen ved Bethesda Dam helliger vandet, ikke har nogen betydning med hensyn til danske dåbsengle. Dog er det særdeles påfaldende, at dåbsengelen i Kværndrup i sine hænder holder en bakke, hvorpå dåbsfadet skulle ligge – og at der på denne bakke er rester af en indskrift: henvisning til Joh. 5,4, hvilket netop beviser forbindelsen til engelen ved Bethesda Dam. At engelen ligefrem bringer vand af en særlig guddommeligt indviet art, antydes ved engelen over fonten i Mariekirken i Helsingør. Tertullians tanke om engelen som en art forløber i lighed med Johannes Døber findes i citatet på Starups dåbsengel, der er en parafrase over Matth. 3,2 og paral. Ved at nævnes sammen med fadderne, som englene gør hos Luther, får engelen karakter af vidne og bliver den, der fastholder barnet på dåbspagten lige indtil døden.⁴⁷ Engelen som tjenende og stridende tematiseres i det sene 1500-tal og i 1600-tallet, hvor verden særligt opfattes som en krigsskueplads mellem godt og ondt, mørkets og lysets magter – men dåbesengle er sjældent særligt martialske af udseende. Jeg mener, at dåbesenglenes væsentligste betydninger er, at være guddommelige budbringere, forkyndere af evan-

Fig. 5. Thorvaldsen. Dåbsengel. 1825-27. Gipskopi efter original i Nationalmuseum, Stockholm. Thorvaldsens Museum, København. Forf. foto.

geliet ved dåben, vidner til den pagt, der sluttet ved dåben – og beskyttere af Guds børn i overesstemmelse med denne.

Dåbsengelen i 19. århundrede

Dåbsengelens betydning transformeres markant i 19. århundrede. Fra at være vogtere af børnene i forhold til *dåbspagten*, bliver de vogtere af børnene som børn i forhold til *voksenlivets drifter*. Dette er ikke så tydeligt i Thorvaldsens to marmordåbsengle, men derimod i traditionen efter Thorvaldsen.

Thorvaldsens første forsøg i genren var en stående eller måske snare-re gående engel med en mægtig muslingeskal i hænderne. Den omtales som gipsmodel i 1823 og var formodentlig påtænkt som gave til C.F. Hansens domkirke i København. Thorvaldsen var ikke tilfreds med den, men da der meldte sig en køber, Lord Lucan, udførtes den i marmor mellem 1825 og 1827 og fragtedes derpå til England. Den solgtes 1932 på auktion og erhvervedes af Nationalmuseum i Stockholm (Fig. 5).⁴⁸

Jørgen B. Hartmann har i sine studier over Thorvaldsen og antikken påvist mulige inspirationer fra romersk skulptur. Særligt påfaldende er ligheden med en nymfesatutue med muslingeskal i Villa Torlonia i Rom.⁴⁹ Der er imidlertid det at sige til spørgsmålet om Thorvaldsens antikke inspirationer, at dåbsengelen med musligeformet dåbsfad jo faktisk var et stykke kendt kirkeinventar i Nordeuropa og at der også i Italien var en måske mere nærliggende inspiration i de 1600-tals marmorengle, der ofte i Roms kirker ses bære store muslingeskaller med vievand. En sådan inspiration er antydnet og jeg holder den for den absolut mest sandsynlige, da der jo her er tale om et stykke marmorkirkeinventar, der kunne ses i så fremtrædende kirker som S. Agostino og S. Maria degli Angeli (fig. 6).⁵⁰ De romerske vievandsholdere er ofte udført af kunstnere af Berninis skole.⁵¹ De romerske engle er transseksuelle væsener, men ofte i positiv forstand sødmefyldte, venlige. Her er det så, at Thorvaldsen sætter ind. Han fastholder det kønsbestemte men forlener sin opretstående dåbsengel med en alvor, der ikke er den romerske baroks. Hartmann taler om »et tillidsfuldt ind i fremtiden skuende blik«, der skulle minde om Thorvaldsens tidligere statue af »Håbet«. Denne tanke harmonerer godt med den bevægelse fremad, der er hos dåbsengelen, men som helhed er den ikke vellykket. Den forbliver for tvetydig. Langt større held havde Thorvaldsen med den knælende dåbsengel, der blev bestilt i 1828 af Kirkekommissionen og som indviedes i Frue Kirke pinsedag 1839 (Fig. 7).⁵² Den oprejste engel er ale-

Fig. 6. Cosimo Fanzago. Vievandsengel. S. Agostino, Rom. 1660. Forf. foto.

Fig. 7. Thorvaldsen. Detalje af dåbsengel. Vor Frue Kirke, København. 1839. Forf. foto.

ne ved sin højde ganske majestætisk. Gauffin siger at den er »en budbærer fra en højre värld och bringer döpelsens vatten som en kostbar gåva åt människorna«⁵³, men den har dog også netop ved sin bevægelse fremad mindelser om den »barnets skytsengel«, der findes som motiv over Thorvaldsens fattigblok i Frue Kirke.⁵⁴ Den knælnde engel indtager, som Gauffin siger, stillingen som en ofrende tjenerinde. De store vinger berører livagtigt basen, klædningen er lidt uordentligt og tilfældigt gledet ned på venstre skulder (Gauffin taler om »ett visst koketteri«). Kransen af Paradisets blomster og det lange hår slutter sig om et alvorligt ansigt af en overjordisk ro og skønhed. Denne engel er af en anden verden og langt hinsides sexualiteten – selvom man ikke er i tvivl om, at den er et fuldvoksnet væsen. Dette er det raffinerede ved den. Dåbsbækkenet har form som en muslingeskal, et traditionelt symbol på dåben, genfødslen og genopstandelsen, som det også udfoldes i flere hjemlige dåbsengle, men særligt i den meget italiensk virkende marmorfонт i Aalborg Domkirke, hvor den magtfuldt udhuggede muslingeskal er hovedmotivet (Fig. 8).⁵⁵

Fig. 8. Døbefont af marmor i Budolfi Kirke, Aalborg. 1727. Forf. foto.

Der er skrevet meget om Thorvaldsen og børnene. Hos Bernhard Jensen siges det: »Barnet – eller rettere – barnesindet er almægtigt. Hvor Thorvaldsen giver udtryk for den fylde, som barnesindet alene ejer og ene er i stand til at skabe, når han højest, og der går i kraft heraf en lige linje fra de mange idylliske barnebilleder op til kunstnerens store skikkelser, der i umiddelbar skuen er kommet harmonien, den gådefulde sammenhæng i al-tilværelsen nær«. ⁵⁶ Her gives der udtryk for romantikkens syn på barnet, dets spontaneitet og suverænit, som det væsen, der lever forud for civilisationsprocessen og som derfor står det evige og oprindelige, tilværelsens mysterium, nærmest. Dog tjener det Thorvaldsen til ære, at han ikke idylliserer selve engelen. Der er hos Thorvaldsen sædvanligvis en fastholdelse af aldersforskellen mellem barn og voksen, hvor engelen fremtræder som magtfuld og i den forstand ikke som børnenes ligemand. Her er Thorvaldsen barn af den romerske barok. Hvis engelen skal kunne være barnets beskytter og bære det på sine arme, må der være tale om et voksent, magtfuldt væsen. Men lighedspunktet mellem barn og engel ligger – i Frue Kirkes dåbs-engel – i det idealt ophøjede, evige og uberørte og i den kontakt, der skabes ved engelens ansigt.

Det senere 1800-tal trivialiserer den egentlige romantik ved sin barnekult. Efterhånden som århundredet skrider frem, bliver det tydeligt, at forestillingen om barndommens uskyldige, paradisiske rige er en bevidsthedsmæssig helle, et drømmebillede, skabt af voksne – et udtryk for en tilstand, der er radikalt modsat begæret, drifterne og syndigheden, som de præger voksenlivet. Barnet opfattes som naivt levende i et lille Paradis, der endnu er uberørt af kønslivet. Barnet i selskab med smilende engle, er viktorianismens projektion. Denne side af sagen træder frem hos en af 19. århundredes mindre salmedigtere, Theodor Wilhelm Oldenburg (1805-1842), der skrev flere salmer om engle, bl.a. en om »De himmelske Ledsagere«, hvoraf de tre første strofer lyder:

Hvad er det de sjunge, de blide Engle smaae,
 Som svæve og som dandse hvor Vuggerne gaae.
 Og smile sødt til Barnet, som fødtes i Kjød,
 Men gylden Arv dog eier i Himmels Skjød?
 De sjunge og de sige:
 Der er saa fagert i Himmeriges Rige.

Naar Hjertet begynder at høre Verdens Røst
 Og drages hid og did af dens Sorg og dens Lyst
 Og snarlig vil forglemme den Engle-Ords Klang,

Dog standser ei i Hjertet de Himmelskes Sang.
De sjunge....

Naar Sjælen tog Bolig i vilde Lysters Huus,
Bedaaredes som Træl i Begjærligheds Ruus,
Som Drømme-Syn de træde for Sjæls-Øjet frem,
Og pege saa vemodig til Sjælenes Hjem,
De sjunge....⁵⁷

Barnet er fra fødselen udstyret med en skytsengel. Indtil romantikken var det dennes opgave som dåbs- og skytsengel at fastholde barnet på og lede det tilbage til dets dåbspagt. Med romantikken bliver opgaven forskudt. Det er ikke synd og Satan som ydre fjender, der kæmpes mod, men engelen skal vise det voksne menneske i drifternes vold tilbage til det egentlige, inderste og oprindelige i mennesket, til barndommens og uskyldens rige. Fra kødets verden peges karakteristisk nok mod »Sjælenes Hjem«.⁵⁸

Thorvaldsens dåbsengel i Frue Kirke er i hele sin karakter en ophøjet guddommelig budbringer, men det er en ny mission, den får hos Oldenburg i salmen om »Daabens Engel«, hvor Thorvaldsens hvide marmor-engel nu skal gå bud og bøje sit knæ – for negerbørnene i Afrika:

Han som sagde: Ikkun den skal stige
Frelst fra Død og Grav til Himmerige,
Som er født paa Ny af Vand og Aand
Han har sendt sin Engel fra det Høie,
Som for Syndere sit Knæ vil bøie,
Holder Døbe-Bækkenet i Haand.

Engelen er Herrens Ord i Aanden,
Der som Naadens Tjener efterhaanden
Skrider over Jord med Frelsens Bud. -
Er der Ingen ved de danske Strande,
Som til Brødrene i fjerne Lande
Vilde gaae som Engelen sendt fra Gud?⁵⁹

Små tyve år efter at Thorvaldsen havde arbejdet på sine dåbsengle, udførte H.W. Bissen en dåbsengel af en ganske anden karakter til Middelfart Kirke (Fig. 9). Bissen drager den omvendte konsekvens af Thorvaldsen, nemlig sin samtids, at dåbsengelen selv må være et barn. Bissen trækker engelen ned på barnets eget niveau, hvorved den mister sin

Fig. 9. H.W. Bissens dåbsengel i Middelfart Kirke. 1845. Forf. foto.

alvor, styrke og overbevisningskraft. Der går naturligvis en linie tilbage til Thorvaldsens knælende dåbsengel, men Bissen har, som bestilleren, generalløjtnant von Sundt, ønskede det, fremstillet den som »en skøn venlig Engel...En halv voksen Dreng med et smukt kastet Draperie og Vinger«, der »med den venligste Miine ser op imod det Hoie« – med æblekinder og barnelokker.⁶⁰ Sammenlignet med Thorvaldsens giver Bissens ikke indtryk af et væsen, der netop på stærke vinger er landet på jorden. Den er stillestående, utroværdig og det rene religiøse kitsch.

Både Thorvaldsens og Bissens dåbsengle fremstilledes i kopier. Thorvaldsens knælende engel kunne siden 1842 købes i kopi af C. G. Freund i askebægerstørrelse⁶¹ men opstilledes også i fuld størrelse i flere kirker – f. eks. i zink i Ringkøbing Kirke 1881 (Fig. 10).⁶² Kopier af Bissens dåbsengel kan mødes i bl.a. Kerteminde Kirke og i Sørig Kirke (Hjørring A., Horns H.).⁶³

Med denne kopieringsmulighed var der næppe brug for udviklingen af flere dåbsengle. Deres tid var også snart udløbet. Bissens engel viser, hvorledes det hele bliver til pjat. På det praktiske plan udtaler den dåbsengelfjendske L. Dietrichson: »I det hele taget er heller ikke staaende Døbeengle, om end smukke Kunstværker at anbefale, da de trædende midt ind i Kredsen af de andægtige let drager Opmærksomheden i for høi Grad paa sig midt under en Handling, ved hvilken det religiøst-kunstneriske Indtryk vel tør være neutralt tilstede, men ikke trænge sig frem i Forgunden«.⁶⁴ Kunsthistorikeren P. Johansen skrev under Første Verdenskrig: »Men under det 19. Aarhundredes efterhaanden overmodne Kultur og afblomstrende Æsthetik, under dets blegfede Humanitet og dets udtraadte folkelige Idealer synes der, ved Overgangen til det 20. Aarhundrede, at boble noget andet, som endnu ikke med Sikkerhed lader sig overse eller karakterisere«.⁶⁵ »19. århundredes overmodne kultur« repræsenteredes i starten af denne artikel ved Olfert Ricard i 1929. Lad os til slut herfra tage springet kun seks år frem til en allerede da aldrende, men moderne livsfilosofisk digter, Johannes V. Jensen, der skrev om »Det lille Folk«. Børnene vogtet af engle i barndommens paradisiske land er transformeret til et larmende og bevidst lille folk – og hverken dåben eller de kirkelige højtider er længer, hvad de har været:

Klare Diskanter, hvævet i Kor,
et Raab fra den unge, nybaarne Jord.

En lun Byge Fortovet væder
Inde bag Mure Børnene kvæder.

Fig. 10. Zinkkopi af Thorvaldsens dåbsengel fra Vor Frue Kirke, København. Ringkøbing Kirke. 1881. Forf. foto.

Brødefri Sjæles Uskyld og Haab,
Mens ude Naturen annammer sin Daab.

I Frikvarteret lyder et Vraal
fra Skolegaarden, over alt Maal.

Fem Hundrede Børn sluppet ud i det Fri,
med indespærrede Livsaander i.

Det kendes paa Skraalet, Regnen og Duften
at der er Paaske og Vaar i Luften.⁶⁶

Zusammenfassung

Der Taufengel – ein Inventartypus im Raum der Kirche und des Bewusstseins.

Im Gegensatz zu Norwegen, Schweden und Norddeutschland gibt es in den Kirchen von Dänemark nur wenige Taufengel. Schon vor der Reformation hatte sich die Taufpraxis in Dänemark geändert: die Kinder wurden nicht ins steinernen Taufbecken versenkt, sondern nur mit Wasser übergossen. Der aus Wittenberg hergerufene Reformator Johannes Bugenhagen hat sich mit Luther stark dagegen gewendet; diese Praxis entsprach nicht der alten kirchlichen Praxis. Im Laufe der 16. Jahrhundert werden die Taufsteine gewöhnlicherweise zur Ostende des Kirchenraums verrückt. In einige Kirchen findet dies zwar nicht statt, sondern man erwirbt neue – und oft kleine hölzerne – Taufbeckenhalter, die in Gestalt von Engeln als Helfer der Prediger agieren.

Die wichtigsten Untersuchungen vom Ursprung und Brauch der nachreformatorischen Taufengel in Nordeuropa sind die von Ernst und Helga de Cuveland. Die rund 15 dänischen Exemplare weichen weder in Gestalt noch Brauch von den deutschen ab. Sie komplettieren das Bild von den dänischen Nachbarländern. Der Taufengel wird als Zeuge (wie bei Tertullian), als Bringer des geweihten Wassers und als Schutzengel und Streiter des Taufkindes aufgefasst.

Als der bildhauer Bertel Thorwaldsen in den 1820'er und 30'er Jahre seine zwei bekannten marmornen Taufengel schuf, waren seine Vorbilder sowohl die Taufengel, die er aus dänischen Kirchen kannte als auch die Weihwasserengel des römischen Barocks in den Kirchen Roms.

Im 16. bis 18. Jahrhundert wurden die Engel in Verbindung mit der Taufe überwiegend als Hüter der kleinen Kinder im Verhältnis zum

Bund mit Gott in der Taufe angesehen. Im 19. Jahrhundert hat sich diese Auffassung der Engel in Richtung von Hüter im Verhältnis zu prinsipiell Unschuld des Kindes verschoben. Damit satzte die Sentimentalisierung und Banalisierung der Taufengel, sowohl als kirchliches Gerät als im religiösen Bewusstsein, ein.

Noter

1. Olfert Ricard: *Efterklang*, København 1929, s. 247.
2. Nogle hovedtyper af efterreformatoriske døbefonte er behandlet hos Erik Skov: »Døbefonte i Aalborg Stift«, *Aalborg Stiftsbog*, 1981, s. 68-86; P.C. Willemoes Jørgensen: »Kirkevandring i Århus Stift – Døbefonte«, *Århus Stift*, 30, 1992, s. 68-79; Ulla Kjær og Poul Grinder-Hansen: *Kirkerne i Danmark II. Den protestantiske tid efter 1536*, København 1989, s. 61-69 og *Danske kirker*, Turistforeningen for Danmarks årbog 1962, red. Kristjan Bure, København 1962, s. 92-97.
3. *Peder Palladius' Visitatsbog*, udg. Lis Jacobsen, København 1925, s. 33-34.
4. Johannes Bugenhagen: *Sendebrev til Den danske Kirke*, udg. Jørgen Glenthøj, Borum 1986, s. 6-8. Oversat på grundlag af H. F. Rørdams offentliggjorte tekst i *Kirkehistoriske Samlinger*, 3, 1864-1866, s. 469-482.
5. Om nådemidlernes binding til ordet og de oprindelige ordninger, se Carl-Martin Edsman: »Nådemedlen i reformationstidens bildkonst«, *Kyrkohistorisk tidskrift*, 56, 1956, s. 73-100.
6. Ludvig Helveg: »Om Funtens Plads i Kirken«, *Dansk Kirketidende*, 8. årg. 1853, s. 529-532.
7. Kjær og Grinder-Hansen, s. 61. Birgitte Bøggild Johannsen og Anita Hansen: »Imo licet. Omkring Niels Hemmingsens billedsyn«, *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie*, Øvre Ervik 1993, s. 181-198.
8. *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt, s. 879.
9. *Danmarks Kirker*, Aarhus Amt, s. 549-550.
10. Ingrid Telhammer: »Dopängeln«, *ICO. Iconographisk Post*, 2, 1980, s. 1-6 og samme »Dopänglar«, *Jämtens*, 1988, s. 110-125.
11. Bengt Stolt: »De svävande dopänglarna«, *ICO. Iconographisk Post*, 1989, 2, s. 27-40.
12. Helga og Ernst de Cuveland: *Taufengel in Schleswig-Holstein und Hamburg*, Hamburg 1978. Efter afslutningen af nærværende artikel er jeg blevet bekendt med den ultimative afhandling om dåbsengle på tysk grund, Helga de Cuveland: *Der Taufengel. Ein protestantisches Taufgerät des 18. Jahrhunderts. Entstehung und Bedeutung*, Hamburg 1991.
13. I kapellet på Glücksborg Slot findes en tidlig dåbesengel, der bærer kummen på ryggen. Den stammer fra Claus Gabriels værksted fra engang i 1640'erne. Carl Heinrich Seebach: *Schloss Glücksburg. Baugeschichte des Stammhauses der Herzöge zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg*, Neumünster 1979, s. 32. Eksempler på engle, der holder kummen ovenpå hovedet, findes især i Norge. I flere tilfælde er kummen her ganske enorm i forhold til englefiguren, hvilket giver et noget usandsynligt præg til opstillingen, f. eks. i Ringsaker Kirke, Hedmark Amt.
14. Bengt Stolt, s. 27 og 34-38.
15. Se døbefont fra 1704 i Løgumkloster Kirke, som er identisk med fonten i Fahretoft syd for grænsen. Den stammer fra Peter Petersens værksted i Tønder. Her er der tre

- med akantusløv forbundne engle, som med hænderne holder kummen over hovedet. En lignende model findes fra ca. 1700 i Roskilde Ny Vor Frue Kirke. Talrige engle holder træfontekummen i Koed Kirke på Djursland. Den er fra ca. 1750. En meget elegant udførelse af en kumme, der støttes af engle, findes i F. Ehbisch's døbefont i Fredensborg Slotskirke fra 1726. Her er englene så små, at de må nærme sig betegnelsen putti.
16. Carsten Bach-Nielsen: »En vej der fører til himlen... Friedrich Ehbisch og prædikestolens ikonografi« *Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990*, Herning, 1990, s. 217-236.
 17. Dåbesengelen var en gave fra den preussiske envoyée, der formodentlig lod den importere fra Tyskland. *Danmarks Kirker*, København, s. 316-317
 18. *Danmarks Kirker*. Københavns Amt, s. 823.
 19. Trap: *Danmark*, 5. udg., Svendborg Amt, s. 696.
 20. *Danmarks Kirker*, Sorø Amt, s. 951-953.
 21. *Danmarks Kirker*, Præstø Amt, s. 390.
 22. *Danmarks Kirker*, Præstø Amt, s. 376.
 23. *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt, s. 428-429. Cuveland 1978, s. 42. *Kunstvejviser. Med Broby i Grønselandene. Sønderjylland og Bornholm*, København 1982, s. 62.
 24. *Danmarks Kirker*, Sønderjylland (Sønderborg Amt), s. 2598-2599.
 25. Joachim Weller: *Guldsmed i Holstebro 1754-92*, Holstebro 1976, s. 82-83 og 168-169. Sven Fritz: »To englebårne sølvdåbsfade i Viborg Stift«, *Viborg Stifts Årbog*, 1976, s. 39-49.
 26. L. Dietrichson: *Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi med særligt Hensyn paa den norske Kirke*, Kristiania, 1902, s. 114-115. Særligt kendt er dåbsengelen i Voss Kirke, da Adolf Tidemand flere gange har tegnet og malet korpartiet i denne kirke. Harry Fett: *Norges Kirker i det 16de og 17de Aarhundrede*, Kristiania 1911, s. 124.
 27. Marit Wang: *Engler i Norge*, Oslo 1986, s. 54. Engle, der ligner de svævende dåbsengle var fast udstyr i 1600- og 1700-tallets illusionsteaters maskineri. De kunne komme svævende ned fra sofitterne og løse spændte situationer og kriser i tidens drammer. En sådan er indtegnet i et tværsnit af et teater af den også i Danmark virkende Jacopo Fabris. Se Jacopo Fabris: *Instruction in der theatralischen Architectur und Mechanique*, udg. Torben Krogh, København 1930, s. 13. Tegningen er dog bedre gengivet i Harald Langberg: *Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774*, København 1974, s. 43.
 28. Flere eksemplarer ophængt i Norsk Folkemuseums kirkesamling, Bygdøy, Oslo.
 29. Venligst oplyst mig af redaktør Birgitte Bøggild Johannsen, Danmarks Kirker, Nationalmuseet.
 30. *Danmarks Kirker*, Frederiksborg Amt, s. 397.
 31. *Quinti Septimii Florentis Tertulliani quae supersunt omnia*, red. F. Oehler, bd. 1, Leipzig 1853, s. 625-626. Skriftet benyttet af Peder Hersleb i dennes *Epistola Pastoralis*, København 1737, s. 41.
 32. I byzantinsk kunst er engelen som vidne og bringer af dåbsklæderne fast ikonografisk inventar ved dåbscener. Günter Ristow: *Die Taufe Christi* (Iconographia ecclesiae orientalis), Recklinghausen 1965, s. 23 ff.
 33. Cuveland 1978 anfører også s. 10-11 tanken om fordrivelsen fra Paradis efter syndefaldet og engelen som udtryk for Guds tilsagn om, at Paradis er genåbnet for det menneske, der er rensat gennem dåben. Denne tanke findes i 1600- og 1700-tallets kunst, men keruberne optræder her almindeligvis sammen med korgitre og aldrig decideret i forbindelse med eller som motiv på døbefonte. Et moderne eksempel er imidlertid Th.

- Bærentzens døbefont fra 1902-1904 i Nazaretkirken på Østerbro, hvor keruben med sit flammesværd ser på den fortvivlede Adam og peger mod himmelen. Trap: *Danmark*, 5. udg. Storkøbenhavn II, 1, s. 32.
34. *Luthers skrifter i udvalg, 1, De reformatoriske hovedskrifter*, red. Niels Nøjgaard, København 1962, s. 115. »dåben sammen med fadderne betyder...« hedder i WA, 2, s. 729 »die tauff und die gefattern bedeuten...«.
 35. Niels Munk Plum: *Forsagelsen ved Daaben. En liturgisk-historisk undersøgelse*, København 1920, s. 27 ff.
 36. M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, København 1941, s. 342 ff.
 37. H.F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, 1, København 1883, s. 66.
 38. Wilh. Rothe: *Det danske Kirkeaar og dets Perikoper, en Haandbog for Prædikanter og Kirkegjængere*, København 1858, s. 293-295.
 39. M. Jens Nilsøn: *To og Tredive Prædikener holdt i Aarene 1578-1586*, udg. A. Brandrud og O. Kolsrud, Kristiania 1917 s. 360.
 40. Sammesteds, s. 364.
 41. Cuveland 1978, s. 11.
 42. C. J. Brandt og L. Helveg: *Den danske Psalmedigtning*, 1, København 1846, s. 290.
 43. Sammesteds, s. 292.
 44. Se eksempelvis dåbsfad i Trinitatis Kirke, Victor Hermansen: *Københavns gamle Kirker*, København 1932, s. 117. I Lucas Cranach den Yngres grafiske værk optræder selveste Martin Luther og Frederik den Vise som dåbsvidner. Se træsnit i Max Geisberg: *The German Single-Leaf Woodcut: 1500-1550*, 2, N.Y. 1974, s. 615.
 45. Se trædøbefonten fra ca. 1650 i Vor Frue Kirke, Odense, hvor motivet på en af fontens seks sider dog er reduceret. Herman Madsen: *Kirkekunst i Danmark*, 1, Odense 1964, s. 49. Epitaf fra ca. 1600 over Søren Olsen, Jens Hansen og Dorte Jensdatter Kjærulff i Vor Frue Kirke, Aalborg, Jens B. Olesen: »Vor Frue Kirke i Aalborg«, *Fra Himmerland og Kjær Herred*, 67, 1978, s. 101-103. Endvidere maleriet i Rosenborg af Christian den Fjerdes drøm før slaget ved Listerdyb. Hugo Johannsen: »Den ydmyge konge«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, København 1983, s. 139.
 46. *Danmarks Kirker*, Aarhus Amt, s. 2771-2772.
 47. Det er karakteristisk, at faddertiltalen i Kirkeordinansen netop tiltaler fadderne som dem, der skal bære vidne om barnets dåb allevegne og i tilfælde af forældrenes død være i disses sted »i de erinde, som saligheden er anrørindis«. Der kan altså øjnens en forbindelse mellem skytsengel og fadder.
 48. Axel Gauffin: »Thorvaldsens dopängel«, *Nationalmusei Årsbok*, n.s., 2, 1932, s. 101-112.
 49. Jørgen Birkedal Hartmann: *Antike Motive bei Thorvaldsen. Studien zur Antikenrezeption des Klassizismus*, Tübingen 1979, s. 104-105.
 50. *Künstlerleben in Rom. Bertel Thorvaldsen (1770-1844) Der dänische Bildhauer und seine deutschen Freunde*, Udstillingskatalog, Nürnberg/Schleswig 1992, s. 556.
 51. I S. Agostino drejer det sig om englene Rafael og Gabriel udført i hhv. 1650 og 1660 af den lombardiske billedhugger Cosimo Fanzago (1591-1678) og hans værksted. Beneditto Montecvecchi: *Sant'Agostino* (Le chiese di Roma illustrate), Roma 1985, s. 60-61. I S. Maria degli Angeli er vievandsengelen udført af G.B. Rossi. Guglielmo Matthiae: *S. Maria degli Angeli* (Le chiese di Roma illustrate), Roma u.å., s. 47. Hvordan traditionen med store majestætiske engle som hjælpere ved kulten fortsætter på italiensk grund, kan følges i S. Maria degli Angeli, Rom, som netop er viet alle engle. Her findes fra 1866 i koret en af Innocenzo Orlandi i marmor udført engel som »portamessale«, messebogsholder. Engelen har en ørn ved foden og bærer det opslåe-

- de missale på et halvt udrullet klæde. Engelen er et kirkeindretningsstykke, der kan bruges til at holde eller bringe næsten hvadsomhelst. *Santa Maria degli Angeli. Incontro di storie*, Roma 1991, s. 127, fig. 85.
52. *Danmarks Kirker*, København, s. 218.
 53. Gauffin, s. 111.
 54. *Danmarks Kirker*, København, s. 216.
 55. Sven Tito Aachen: »Det symbolske«, *Konkylien og Mennesket*, Udstillingskatalog, Kunstindustrimuseet, København 1983, s. 53-59. Om fonten i Aalborg se B. Hage og H. Stegmann: *Budolfi Kirke i Billede og Tekst*, Aalborg 1937, s. 7-9. Erik Skov meddeler i det i note 2 anførte skrift s. 85 en tradition om, at døbefonten er udført af billedhuggeren Didrik Gercken, hvilket virker sandsynligt, da denne netop mestrede den store internationale senbarokstil.
 56. Bernhard Jensen: *Den ædle danske idyl*, København 1960, s. 99.
 57. *Mindeblade om Theodor Wilhelm Oldenburg. Smaadigte af den Afdøde*, udg. P. C. Kiørkegaard, København 1844, s. 3.
 58. Den måske allerbedste opsummering af 19. århundredes kristendom og dens syn på barnet gives i Olfert Ricards prædiken »Barnets Religion«, *Han er vor Fred*, København 1926, s. 181-187. Ricard fastslår, at det er et eksistentielt problem at overleve, især for det spæde barn. Det lidt større barns problem er accepten. Kristendommen hjælper hertil og tanken om barnets religiøse anlæg tematiseres. Barnet drømmer *naturligt* om engle. Børnene skal være kristne, men de voksne skal være børn. Englene hører med som det kit, der får denne konstruktion til at hænge sammen. I flere forfatterskaber i 19. århundrede ses et sandt opbud af engle. Hos H. C. Andersen i digtet om »Det døende Barn« og i »Hist, hvor Veien slaaer en Bugt« – forlængelsen er »Den lille Ole med Paraplyen«. I salmedigtningen mobiliseres hos Ingemann de engle, vi alle som børn lever sammen med og hos Grundtvig mødes børn og engle i de salmer, der stadig hyppigst benyttes ved barnedåb, *DDS*, 488 og 401.
 59. Oldenburg 1844, s. 2.
 60. Haavard Rostrup: *Billedhuggeren H. W. Bissen. 1798-1868*, 1, København 1945, s. 232-233.
 61. Bredo Grandjean: *Biscuit efter Thorvaldsen*, København 1978, s. 30.
 62. Også eksemplar i Haderslev Frimenighedskirke. Thorvaldsens dåbsengel mødes i øvrigt så sent som i 1943-44 som delmotiv i Harald Borres fresco på vestmuren i Johannekirken i Aarhus, hvor den ses knæle med muslingeskallen overfor en alterkalkbærende engel omkring Jesus, »Kommer til mig«.
 63. L. Birkedal Husum: »Restaurering af Sørig Kirke«, *Aalborg Stiftsbog* 1982, s. 83-88.
 64. Dietrichson, s. 115.
 65. P. Johansen: *Dødens Billede*, København 1917, s. 136.
 66. Uddrag af Johannes V. Jensen: »Det lille Folk« 1935, cit. efter *Digte*, København 1948, s. 305-306.